

НЕАЛОВ ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ

УДК 51.74 (091) (477)

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЮРЕМНОЇ РЕФОРМИ
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА
МАТЕРІАЛАХ
УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2003

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті внутрішніх справ МВС України.

- Науковий керівник:** доктор юридичних наук, професор **Ярмиш Олександр Назарович**, Національний університет внутрішніх справ МВС України, перший проректор
- Офіційні опоненти:** доктор юридичних наук, професор **Тимошук Олександр Валентинович**, Таврійський національний університет ім. В.І.Вернадського, декан юридичного факультету
кандидат юридичних наук, доцент **Власенко Сергій Іванович**, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, доцент кафедри і права держави і права України та зарубіжних країн
- Провідна установа:** Одеська національна юридична академія, кафедра історії держави і права, Міністерство освіти і науки України (м.Одеса)

Захист відбудеться “25 “ липня 2003 р. о 12.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.03 Національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, пр-т 50-річчя СРСР, 27.

Автореферат розісланий “25“ червня 2003 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Є.Кириченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Становлення незалежної української держави пов'язано з реформуванням системи органів державної влади. За нових історичних умов вони мають стверджувати та забезпечувати права і свободи людини, оскільки Конституцією України найвищою соціальною цінністю визнана людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека.

Однією з ключових проблем розбудови демократичної, соціальної та правової держави є визначення концептуальних засад реалізації пенітенціарної політики. Реформа української пенітенціарної системи об'єктивно зумовлена необхідністю подолання властивих колишній радянській командно-адміністративній системі негативних рис, що проявлялися у використанні переважно репресивних методів виконання покарання, нехтуванні законними правами та інтересами засуджених, нівелюванні особистості в'язня, який сприймався своєрідним "гвинтиком" величезного карального механізму, жорсткому централізмі, відомчості та закритості. Тривалий час у суспільній свідомості пенітенціарна система асоціювалася із беззаконням, свавіллям і зловживаннями влади, а реалізована тюремна політика спричиняла озлоблення і посилення асоціальної установки у свідомості осіб, які відбували покарання у місцях позбавлення волі.

Розуміння органами державної влади нагальної необхідності запобігання накопиченню негативних явищ у функціонуванні пенітенціарної системи, що потенційно могли спричинити її параліч, вже призвело до реалізації окремих реформаторських заходів з метою упорядкування управління кримінально-виконавчою галуззю та модернізації кримінального та кримінально-виконавчого законодавства. Так, Указом Президента України №248/99 від 12 березня 1999 р. з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ було виведено Державний департамент України з питань виконання покарань, який отримав самостійний статус центрального органу виконавчої влади, уповноваженого здійснювати пенітенціарну політику. Було вжито також окремих заходів по вдосконаленню нормативно-правової бази щодо виконання покарань: вилучено такі види покарань, як заслання і вислання та направлення до виправно-трудоного профілакторію; призупинено умовне звільнення засуджених з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці; у відповідності до вимог норм міжнародно-правових актів смертну кару замінено довічним тюремним ув'язненням, а до Виправно-трудоного кодексу України були внесені важливі зміни та доповнення, що визначають правовий статус засуджених, регулюють режим, умови праці, виховну роботу тощо.

Однак пенітенціарна система України перебуває лише на початковій стадії реформування. Проголошений Україною зовнішньополітичний курс на європейську інтеграцію передбачає приведення національного кримінально-виконавчого законодавства у відповідність з чинними Європейськими стандартами щодо умов утримання засуджених осіб в установах виконання покарань, перебудову пенітенціарної системи на засадах гуманізації покарань, максимальної "прозорості"

діяльності тюремних установ і створення передумов для налагодження ефективного контролю за місцями позбавлення волі з боку громадянського суспільства, створення розгалуженої мережі центрів соціальної адаптації звільнених з місць позбавлення волі осіб. Важливим кроком у цьому напрямку стало недавнє прийняття Верховною Радою України нового Кримінально-виконавчого кодексу.

Безумовно, реформа української пенітенціарної системи неможлива без урахування історичного досвіду, оскільки сучасні проблеми зумовлені попередніми рішеннями та подіями. Серед низки важливих історико-правових наукових проблем особливий інтерес складає реалізована в Російській імперії, до складу якої на той час входила переважна більшість українських земель, тюремна реформа другої половини XIX – початку XX ст. Система виконання покарань на протязі століть традиційно займала особливе місце у каральному апараті російського самодержавства. Вона використовувалася для реалізації державної пенітенціарної політики, суть якої полягала у широкому застосуванні позбавлення волі як одного з найжорсткіших видів кримінальної репресії. Тюремна реформа була усвідомленою спробою радикального відходу від архаїчної практики організації та здійснення виконання і відбування кримінальних покарань. Вперше було заявлено про необхідність централізації та уніфікації управління тюремною системою, про потребу диференційованого підходу до арештантів у залежності від тяжкості скоєного злочину та особистісних характеристик, про доцільність і важливість проведення цілеспрямованих виховних і освітніх заходів з метою морального виправлення в'язнів, про необхідність залучення як посадових осіб різного відомчого підпорядкування та рівня, так й представників широких кіл громадськості, до вирішення проблем виконання покарання у вигляді позбавлення волі, особливо пов'язаних з соціальною адаптацією (ресоціалізацією) осіб, звільнених з місць позбавлення волі. Підняті в ході тюремної реформи другої половини XIX - початку XX ст. проблеми, незалежно від ступеню їх практичної реалізації в ході реформи, торкаються основоположних засад функціонування сучасних пенітенціарних установ. Результати, отримані внаслідок комплексного вивчення та аналізу зазначених проблем, можуть об'єктивно сприяти чіткішому визначенню теоретико-концептуальних засад реформування кримінально-виконавчої системи – однієї з важливих галузей життєдіяльності держави і суспільства.

Актуальність теми підтверджується й здійсненим автором у хронологічному та проблемному вимірах *аналізом стану її наукової розробленості*. Зазначимо, що комплексного дослідження пов'язаних з реалізацією тюремної реформи другої половини XIX – початку XX ст. проблем у вітчизняній історико-правовій науці не проводилося.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до п. 1.1 “Головних напрямків наукових досліджень Національного університету внутрішніх справ на 2001 – 2005 роки”.

Мета та завдання дослідження. *Об'єктом дослідження є державний апарат та правова система Російської імперії у період реалізації буржуазних реформ другої половини XIX – на початку XX ст.*

Предметом дослідження є система центральних і місцевих тюремних органів, а також причетних до виконання тюремного покарання установ і організацій, та тюремне законодавство Російської імперії у період реалізації буржуазних реформ другої половини XIX – на початку XX ст.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють період буржуазних перетворень у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. Визначення таким чином хронологічних рамок зумовлено наміром прослідкувати еволюцію тюремної системи та генезис тюремного законодавства Російської імперії на широкому тлі глибинних буржуазних соціально-економічних зрушень, започаткованих селянською 1861 р. та судовою 1864 р. реформами, аж до буржуазно-демократичної революції в лютому 1917 р.

Територіальні рамки роботи охоплюють українські землі, що входили до складу Російської імперії.

Метою дослідження є комплексний ретроспективний аналіз організаційних та правових засад функціонування російської пенітенціарної системи, особливостей виконання та відбування покарання у вигляді позбавлення волі в тюремних установах цивільного відомства, проблем і соціальних наслідків правозастосовчої тюремної практики в українських губерніях. .

У відповідності з метою дисертації визначені такі *основні завдання*:

- здійснити історіографічний аналіз проблеми, виявити та проаналізувати науковий доробок дореволюційних, радянських і сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників по вивченню питань підготовки та практичної реалізації тюремної реформи в Російській імперії у зазначений період;

- виявити сутність пенітенціарної політики російського самодержавства, специфічні ознаки та проблеми організаційного-правового регулювання виконання покарання у вигляді позбавлення волі у дореформений період;

- з'ясувати причини і передумови реалізації тюремної реформи в Російській імперії;

- дослідити ступінь зарубіжного впливу на визначення концептуальних засад і пріоритетів здійснення тюремної реформи в Росії;

- простежити стадії процесу розробки фундаментальних положень тюремної реформи;

- виявити ступінь взаємозумовленості темпів і результативності тюремної реформи з ефективністю буржуазних перетворень в інших галузях суспільних відносин;

- простежити хід тюремної реформи та з'ясувати природу сутнісних змін, що відбулися в управлінні загальнокримінальними місцями позбавлення волі на терені України;

-охарактеризувати діяльність Головного тюремного управління, губернських тюремних інспекцій, комітетів і відділень Товариства піклувального про тюрми, чинів тюремної адміністрації та сторожі по дотриманню вимог режиму виконання покарання у вигляді позбавлення волі в місцях позбавлення волі цивільного відомства;

-проаналізувати основоположні нормативно-правові акти щодо організації діяльності пенітенціарної системи, з'ясувати їх спрямованість;

-виявити форми та методи пенітенціарного впливу на арештантів, з'ясувати їх обумовленість і дієвість;

-визначити правовий статус працівників пенітенціарних установ, виявити критерії визначення ефективності їх діяльності та сутнісну спрямованість відомчої системи відбору та професійної підготовки персоналу;

-дослідити на прикладі загальнокримінальних тюремних установ цивільного відомства, розташованих на терені України, умови та типові проблеми практичної реалізації тюремної реформи;

-визначити специфіку діяльності виховно-виправних установ для неповнолітніх злочинців;

-з'ясувати сутність патронату та напрямки діяльності товариств патронату, ознайомитися з досвідом організації морально-духовного впливу на арештантів і формами ресоціалізації осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі;

-здійснити спробу на підставі аналізу історичного досвіду реформування пенітенціарної системи сформулювати деякі пропозиції з метою вдосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи за сучасних умов.

Методологічною основою дослідження є діалектичний метод, в рамках якого застосовувалися спеціально-наукові методи конкретно-історичного, формально-логічного, порівняльно-правового та структурно-системного аналізу. Аналіз ідеологічних, організаційних і правових засад функціонування пенітенціарних установ, їх компетенції, форм і методів роботи здійснювався у контексті сходження від абстрактного до конкретного, від простого до складного. Проблема досліджувалася також з позицій принципу історизму, що отримало свій вияв у аналізі подій у їх послідовності та взаємозумовленості, у чіткій відповідності реальним історичним обставинам. Зважаючи на ієрархічність побудови системи управління тюремними установами цивільного відомства і наявність взаємопов'язаних структурних елементів тюремного механізму, у дослідженні використовувалися структурно-системний та структурно-функціональний методи. Правові засади функціонування загальнокримінальних пенітенціарних установ досліджувалися з використанням формально-юридичного та порівняльно-правового методів. Зважаючи на соціальну зумовленість змін у тюремному законодавстві Російської імперії, використовувався соціологічний метод. За його допомогою аналізувався правовий і соціальний статус тюремної адміністрації, визначалася відповід-

ність правозастосовчої практики інтересам і очікуванням суспільства, вивчалися умови утримання в'язнів, організація арештантської праці, здійснення заходів морально-виховного впливу та заходів з метою ресоціалізації осіб, які звільнялися з місць позбавлення волі.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

1. Дисертація є першим у вітчизняній історико-правовій науці комплексним дослідженням причин і передумов, ідеологічних та організаційно-правових засад і правозастосовчої практики реалізації тюремної реформи в українських губерніях Російській імперії.

2. Визначено, що тюремна система самодержавної Росії еволюціонувала в три етапи. Перший етап тривав з моменту створення централізованої держави до початку поширення пенітенціарних ідей наприкінці XVIII ст. і характеризувався превалюванням жорстоких видів покарань з метою залякування злочинця та повною відсутністю в суспільстві зацікавленості пенітенціарними проблемами. З кінця XVIII до середини XIX ст. продовжувався другий період, що знаменувався активною філантропічною діяльністю приватних осіб, зацікавлених в покращанні долі арештантів. Визначальною рисою третього етапу (середина XIX - лютий 1917 р.) стала активна діяльність держави з метою модернізації тюремного законодавства та реорганізації системи виконання покарань як інструменту захисту панівних суспільних відносин і дійового засобу виправлення злочинця.

3. Встановлено, що у дореформений період за відсутності центрального органу управління пенітенціарними установами функції керівного центру фактично реалізовувало Піклувальне товариство про тюрми, що інституювалося у 1819 році як громадське об'єднання філантропічного спрямовання, але з часом трансформувалося у наділену значними владними повноваженнями напівфіційну організацію.

4. Доведено, що необхідність чіткого організаційно-правового урегулювання виконання покарань у вигляді позбавлення волі була об'єктивно обумовлена глибинними соціальними структурними змінами, а саме: ліквідацією патримоніальної влади поміщиків над кріпосними селянами, які набули юридичного статусу свободи, скасуванням тілесних покарань для представників податних верств населення і реорганізацією системи судочинства.

5. Обґрунтовано, що ключовою проблемою тюремної реформи була відсутність уніфікованої нормативної бази та організаційно-управлінської єдності пенітенціарної системи, оскільки крім місць позбавлення волі цивільного відомства, що складала ядро тюремної системи і підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ, існувала низка відособлених тюремних установ різного відомчого підпорядкування.

6. Встановлено, що практичній реалізації тюремної реформи передувала копітка аналітична робота по узагальненню даних про стан і проблеми функціонування місць позбавлення волі, проведена спеціальними комісіями. Найвпливовішою з них слід визнати комісію під головуванням

статс-секретаря К.К. Грота, до складу якої входили виключно члени Державної Думи, що сформулювала схвалений імператором проект концепції реформування кримінально-виконавчої галузі.

7. Визначено, що ініційована зверху тюремна реформа розпочалася зі створення у 1879 році Головного тюремного управління (ГТУ), що реалізовувало функції загальнодержавної контролюючої та розпорядчої інстанції і сприяло централізації та уніфікації управління тюремними установами. Вперше була реалізована спроба створення стрункої управлінської вертикалі, де ГТУ уособлювало вищий щабель ієрархічної драбини, середню управлінську ланку тюремної склали губернатори, губернські тюремні інспектори та тюремні комітети Піклувального товариства про тюрми, а низовий рівень складав чисельний тюремний персонал.

8. Доведено, що реорганізація тюремної системи здійснювалася поетапно, шляхом подрібнення проблеми на окремі завдання, що вирішувалися по мірі появи невідкладної необхідності. Некоординовані заходи локального характеру, що здійснювалися в окремих ланках тюремної системи, не могли суттєво змінити практику виконання покарання у вигляді позбавлення волі.

9. Встановлено, що новим явищем у світовій пенітенціарній практиці стало запровадження в Росії інституту тюремних інспекторів у центральному тюремному апараті та тюремних інспекцій на губернському рівні.

10. Доведено, що розпорошеність в управлінні тюремною частиною цивільного відомства остаточно подолати не вдалося. Відповідно до положень “Статуту про осіб, які утримуються під вартою”, на початку ХХ ст. головне завідування тюремною частиною цивільного відомства було віднесено до компетенції Міністерства юстиції, у складі якого з 1895 року перебувало ГТУ. Водночас функція вищого нагляду за місцями позбавлення волі, де утримувалися засуджені за скоєння державних злочинів особи, належала міністру внутрішніх справ. Крім того, градоначальники, губернські правління і поліція мали займатися благоустроєм місць позбавлення волі і виконанням приписів щодо порядку утримання арештантів. Арештантські відділення ж підпорядковувалися губернаторам, а нагляд у господарському відношенні та за звітністю цих відділень було віднесено до компетенції губернських правлінь.

11. Визначено, що режим у місцях позбавлення волі українських губерній розглядався переважно в широкому розумінні і передбачав всю систему засобів впливу на арештантів (диференціацію в’язнів, розпорядок дня, організацію робіт тощо).

12. Доведено на основі аналізу документальних джерел про функціонування тюремних установ на території українських губерній, що режим виконання покарання у загальнокримінальних місцях позбавлення волі цивільного відомства з останньої чверті ХІХ ст. втратив репресивний характер і набув яскравих ознак виправно-виховної спрямованості.

13. Встановлено, що напередодні першої світової війни в українських губерніях остаточно ствердилися традиції патронатної діяльності. Як на державному рівні, так і в суспільстві, визріло

переконання у доцільності налагодження мережі патронатних установ з метою полегшення соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

14. Доведено, що тюремна реформа мала половинчатий, консервативний, непослідовний характер. Її практична реалізація співпала з початком реакційних контрреформ. Відсутність необхідного бюджетного фінансування, нерозвиненість матеріальної бази та бюрократизм державної машини спричинили незавершеність реформи. Як наслідок, не вдалося остаточно усунути проблему децентралізації управління пенітенціарними установами, уповільненими теплими здійснювалася модернізація тюремної інфраструктури, низьким залишався рівень престижу тюремного персоналу, не вдалося викоринити становість у виконанні покарання у вигляді позбавлення волі.

Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає у можливості широкого використання його матеріалів, узагальнень і висновків при написанні монографій, підручників і навчальних посібників з історико-правової та пенітенціарної проблематики та при підготовці лекційних курсів з нормативних навчальних дисциплін “Історія держави та права України”, “Кримінально-виконавче право”, спеціальних курсів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження апробовані на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Національного університету внутрішніх справ, доповідалися на VI щорічних історико-правових читаннях “Наступність у праві та юридичній науці” (м. Львів, 28-30 вересня 2001 р.) та VIII історико-правовій конференції “Юридична біографістика: історія, сучасність і перспективи” (м. Феодосія, 15-18 вересня 2002 р.), що проходили під егідою Міжнародної асоціації істориків права, Національного університету внутрішніх справ, Інституту держави та права ім. В.М.Корецького НАН України.

Публікації. Основні положення і висновки дисертації викладені автором у чотирьох наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації обумовлена її метою та визначеними завданнями і складається зі вступу, чотирьох розділів, що включають сім підрозділів, висновку, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг тексту складає 197 сторінок, список використаних джерел містить 256 назв.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі розкривається актуальність теми дисертації, визначаються об’єкт і предмет, обґрунтовуються територіальні та хронологічні рамки, висвітлюються мета і основні завдання, методологічні засади дослідження, розкривається наукова новизна отриманих результатів та їх теоретичне

і практичне значення, оприлюднюються відомості щодо апробації і публікації основних положень дисертаційної роботи.

Перший розділ „Історіографія проблеми та джерельна база дослідження” присвячений аналізу стану вивченості проблеми в історико-правовій та історичній літературі і розгляду джерельної бази дослідження.

Інтерес наукової громадськості до історії тюрми вперше викристалізувався у період “просвітницького абсолютизму”, однак особливо посилювався лише у ході реалізації буржуазних перетворень другої половини XIX ст., що пов’язано із засудженням представниками ліберальної інтелігенції брутальних методів та станового підходу до виконання покарання у вигляді позбавлення волі. Проблемам виконання покарання приділяли увагу провідні фахівці у галузі кримінального права, зосереджуючись перш за все на питаннях оптимізації цього виду покарання, ступені відповідності чинного законодавства практиці його реалізації, наголошуючи на нагальній необхідності приведення тюремної системи і практики виконання покарання у відповідність з вимогами та положеннями науки кримінального права та пенітенціарії. Особливу зацікавленість подібними питаннями проявляли видатні правознавці П.Д. Калмиков, О.Ф. Кістяківський, І.Д. Сергієвський, М.С. Таганцев.

У XIX ст. відбулося відокремлення від кримінального права та подальше становлення російського тюрмознавства (пенітенціарії). Окремі аспекти функціонування російської пенітенціарної системи та специфіка тогочасного тюремного законодавства аналізувалися відомими дореволюційними тюрмозавцями М.Н. Галкіним, Д. Дрілем, Н.Ф. Лучинським, С.П. Мокрицьким, В.М. Нікітіним, О.О. Піонтковським, С.В. Познишевим, А. Полюмбецьким, Д. Тальбергом, Б.С. Утевським, І.Я. Фойницьким та ін. Російські тюрмознавці прагнули в своїх дослідженнях поєднати вчення про покарання з практичною діяльністю місць позбавлення волі, визначити теоретико-концептуальні засади та принципи пенітенціарної діяльності, першочергово наголошуючи на необхідності посилення виправно-виховного впливу на засуджених до тюремного ув’язнення осіб.

Специфічною ознакою російського тюрмознавства XIX ст. була поява низки теоретичних досліджень, автори яких мали досвід практичної роботи в тюремному відомстві. Значний науковий інтерес складають праці М.М. Галкіна-Враського, Я. Журчало, П.О. Кашкарова, Д.В. Країнського, І.В. Мещанінова, О.П. Саломона, В.О. Соллогуба, О.М. Стремоухова, М.П. Тучкова. Засновані на повсякденному спостереженні за безсистемністю, хаотичністю та архаїчністю тюремного законодавства та управління, роботи цих авторів містять важливі відомості про фактичний стан справ з виконанням покарання у вигляді позбавлення волі, типові проблеми тюремної адміністрації, свідчення безпосередніх учасників експериментів, спрямованих на модернізацію місць позбавлення волі, та конструктивні зауваження і пропозиції щодо реалізації урядових заходів у пенітенціарній галузі.

Помітним явищем у російському тюрмознавстві XIX ст. стало видання довідкових посібників і практичних керівництв для тюремного персоналу - “Систематичного збірника узаконень і розпоряджень з тюремної частини”, укладеного В.М.Коковцевим і С.В.Рухловим, та “Довідкової книги для тюремних інспекторів, тюремних комітетів та їх відділень, начальників тюрем, земських управ, попечителів земських арештних домів та інших посадових осіб губернських, повітових і безпосередніх управлінь місцями ув’язнення”, підготовленої Т.М.Лопато.

Грунтовно окремі питання реалізації тюремної реформи розглядалися у фундаментальній праці радянського дослідника М.М.Гернета “Історія царської тюрми”. Заслуговує також уваги дисертаційне дослідження С.Л. Гайдука “Тюрмна політика та тюремне законодавство пореформеної Росії” (1987 р.). Ці роботи базуються на багатому документальному матеріалі, однак аналіз нормативних джерел та історичних фактів здійснюється дещо однобоко і заідеологізовано, оскільки історичні процеси розглядаються виключно крізь призму класового протистояння. Окремі аспекти функціонування пенітенціарної системи самодержавної Росії аналізувалися також представниками радянської історико-правової школи З.А. Астеміровим, С.Г.Невським, В.Г.Смольяковим, Є.О.Скрипільовим, Т.І. Федоровою.

Пов’язані з реорганізацією тюремної системи та тюремного законодавства Російської імперії окремі питання висвітлені в роботах сучасних російських правознавців Л.І. Беляєвої, М.Г. Деткова, О.Г. Лісіна, Р.С. Мулукаєва, М.І.Петренка, О.П. Печнікова, П.П. Пирогова, Л.П. Расказова, І.В. Упова та деяких інших авторів.

В українській правничій науці інтерес до зазначеної проблематики донині остаточно не сформувався. Перша цілеспрямована спроба аналізу місця та ролі пенітенціарних установ у каральному апараті самодержавства та специфіки здійснення тюремної реформи в українських землях була здійснена харківським дослідником О.Н. Ярмишем. До останнього часу ця проблема залишалася поза увагою українських правознавців. Приємним винятком стало видання у 1998 році “Хрестоматії з історії пенітенціарної системи України (911-1917 рр.)”, упорядкованої Г.О. Радовим та І.І. Резником, де було опубліковано низку важливих правових джерел періоду реалізації тюремної реформи в Російській імперії.

Аналіз історико-правової літератури дає підстави стверджувати, що проблема організаційно-правового забезпечення тюремної реформи в умовах реалізації буржуазних перетворень в Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. комплексно розглянута не була. Спеціальне історико-правове дослідження даної проблеми здійснюється у вітчизняній науці вперше.

Джерельна база дисертаційного дослідження охоплює:

- законодавчі акти Російської імперії, що визначали організаційні та правові засади функціонування пенітенціарних установ, опубліковані в “Повному зібранні законів Російської імперії”;

- відомчі нормативні акти Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції, циркуляри Головного тюремного управління;

- документальні матеріали, виявлені в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (Ф. 12, 274, 442, 770, 1191), Державному архіві Російської Федерації (Ф.122, 7420), Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (Ф.1149, 1196), Державному архіві Автономної Республіки Крим (Ф. 36, 217, 351, 358);

- періодику та мемуарну літературу.

Переважає більшість джерел запроваджується до наукового обігу у вітчизняній історико-правовій науці вперше.

Другий розділ “Причини та передумови реформування тюремної системи Російської імперії” присвячений аналізу ідеологічних, соціально-економічних і політико-правових факторів, що спричинили масштабні перетворення буржуазного характеру у пенітенціарній галузі російського самодержавства та визначили пріоритетні напрямки і завдання тюремної реформи.

У першому підрозділі дано ретроспективний історико-правовий аналіз еволюції тюремного законодавства та системи управління місцями позбавлення волі російської централізованої держави у дореформений період.

Поява тюремного законодавства була зумовлена потребою інституціоналізації реакції суспільства на небезпеку, що походила від його членів, а зміни законодавства були викликані намаганням раціоналізувати реагування на небезпечну поведінку членів суспільства.

Формування російської тюремної системи розпочалося з виникненням централізованої держави та пов'язано з виданням Судебника 1497 року. Однак Судебник не встановлював порядку виконання покарань, обмежуючись лише переліком уповноважених на це посадових осіб. Формальна невизначеність поняття злочинного діяння і загальне тлумачення його у вигляді “лихої справи” створювало передумови для довільної кваліфікації вчинків, давало можливість криміналізації будь-якого діяння, що потенційно загрожувало панівним суспільним відносинам.

Судебником 1550 року вперше було запроваджено новий вид кримінального покарання – тюремне ув'язнення. Воно застосовувалося у комплексі з іншими видами покарання, а терміни ув'язнення не визначалися. Якщо раніше тюрма розглядалася виключно як запобіжний засіб утримання обвинувачених у скоєнні злочинів осіб до суду, то в умовах укорінення феодальних відносин і загострення соціальних антагонізмів тюремне ув'язнення набуло стрімкого поширення як вид кримінального покарання.

Важливою віхою у становленні російського тюремного законодавства стало видання Соборного Уложення 1649 року, що передбачало застосування тюремного ув'язнення у понад 40 випадках. Однак упорядкувати діяльність тюремної системи не вдалося, вона залишалася громіздким державним інститутом з нечіткою структурою і невизначеним правовим статусом.

Різке посилення державної каральної політики спостерігалось у XVIII ст. Потреба великої кількості робочих рук зумовила появу арештантських рот, нормативно була передбачена можливість використання арештантів на каторжних роботах, будівництві фортець, оборонних споруд тощо. Тюремне законодавство набуло ознак становості. Існувало широке коло суб'єктів, уповноважених державою кваліфікувати діяння і застосовувати покарання.

Перші спроби реорганізації тюремної справи були здійснені за часів Катерини II. У проекті “Положення про тюрми” відчувався вплив ідей Ч.Беккарія. Хоча проект реалізований не був, він знаменував поширення в Росії пенітенціарних ідей. Ця тенденція знайшла своє відображення у діяльності заснованого 1819 році за англійським зразком Піклувального товариства про тюрми. З часом товариство перетворилося у ключовий орган управління пенітенціарною системою.

У підрозділі ретельно проаналізована низка важливих нормативних актів – “Звід установлень і статутів про утримання під вартою” (1832 р.), “Уложення про покарання кримінальні та виправні” (1845 р.), “Звід установлень і статутів щодо осіб, які утримуються під вартою” (1845 р.).

Вжиті владою розрізнені організаційно-правові заходи з метою оптимізації діяльності тюремної системи результатів не дали. У середині XIX ст. пенітенціарна система страждала від низки зумовлених об'єктивними чинниками проблем, а саме: зберігалася децентралізація управління, тюремне законодавство мало чітко виражений становий характер, порушувалися санітарно-гігієнічні норми утримання арештантів, в'язнів не диференціювалися у залежності від тяжкості скоєного злочину, не здійснювалося інспекції тюремних установ тощо.

У *другому підрозділі* аналізуються умови і проблеми визначення концептуальних засад реформування російської пенітенціарної системи. Вказано, що заснована на дотриманні принципу становості російська тюремна система вступила у протиріччя з реформованими на буржуазних принципах системами судових закладів, армії та місцевого самоврядування. Водночас ствердження ринкової економіки супроводжувалося розшаруванням селянства, збільшенням питомої ваги найманих робітників, банкрутством дрібної буржуазії, що призводило до криміналізації цих верств населення. Розвиток буржуазних відносин став також своєрідним каталізатором різночинного етапу в соціал-демократичному русі. Крім того, в середині 60-років XIX ст. були скасовані тілесні покарання, що замінялися тюремним ув'язненням. Як наслідок, відбулася зміна структури злочинності та соціального складу арештантів. Тюремні установи не готові були працювати за нових умов, оскільки базувалися на архаїчних засадах.

Ініціатори тюремних перетворень наполягали на одночасному реформуванні кримінального законодавства та системи управління пенітенціарними установами. Підготовчий етап тюремної реформи знаменувався проведенням експериментів в окремих тюрмах Петербургу та Москви та роботою чисельних спеціальних комісій під головуванням графа Палена, графа Соллогуба, генерала Шидловського, таємного радника Фріша. Отримані комісіями результати були проаналізовані ко-

місією під головуванням Грота, до складу якої увійшли виключно члени Державної Ради. Високий статус комісії дозволив уникнути втручання і тиску з боку зацікавлених відомств і сформулювати доктрину реформування системи виконання покарань. У висновках комісії наполягалося на першочерговій необхідності заснування центрального тюремного управління та перегляді драбини кримінальних покарань. Запропоновані Гротом ідеї щодо заснування головного тюремного управління та здійснення під його керівництвом поетапного реформування пенітенціарної системи були схвалені імператором.

Третій розділ “Організаційне забезпечення і правове регулювання функціонування місць позбавлення волі цивільного відомства в умовах реалізації тюремної реформи (червень 1879 – лютий 1917 рр.)” присвячений аналізу комплексу заходів, спрямованих на реорганізацію системи пенітенціарних установ Російської імперії та удосконалення тюремного законодавства.

У першому підрозділі визначається специфіка організаційної побудови системи управління російськими тюремними установами. У ході реформи була здійснена спроба створення стрункої вертикалі управління пенітенціарними установами. Головне тюремне управління (ГТУ), як єдиний загальнодержавний контролюючий та розпорядчий орган, було створено у червні 1879 р. в структурі Міністерства внутрішніх справ. Організаційна структура ГТУ визначалася за функціональною ознакою шляхом створення спеціалізованих діловодств. ГТУ першочергово зосередилося на розбудові та модернізації матеріальної бази, в чому досягло певних успіхів. У грудні 1895 року ГТУ було підпорядковано Міністерству юстиції, що офіційно мотивувалося необхідністю “наближення тюремної справи, в її законодавчій постановці та практичній реалізації, до найважливіших інтересів кримінального правосуддя”.

В структурі ГТУ було створено унікальний контролюючий орган – тюремну інспекцію, зорієнтовану на збір відомостей, необхідних для об’єктивної оцінки стану тюремних установ і розробки спрямованих на якнайкращий устрій місць позбавлення волі законодавчих та адміністративних заходів. Тюремні інспектори при реалізації посадових обов’язків отримали надзвичайно широкі повноваження, а саме: право безперешкодного доступу до будь-яких сегментів тюремного господарства та ознайомлення з усіма категоріями документів, перевірки звітності, заслуховування заяв посадових осіб тюремної адміністрації, розгляд скарг арештантів відносно законності та порядку їх утримання під вартою тощо.

З метою забезпечення ефективної реалізації каральної політики, посилення контрольних функцій та вдосконалення системи тюремного управління було також засновано колегіальний орган – Раду с тюремних питань, до складу якої входили високопоставлені посадовці, які репрезентували різні центральні відомства. За пропозицією міністра юстиції Рада могла обговорювати основоположні питання функціонування місць позбавлення волі. Однак вона була позбавлена владних пов-

новажень, а її спрямованість, характер і зміст роботи безпосереднім чином залежали від доброї волі міністра юстиції.

На губернському та обласному рівнях управлінські функції у тюремній галузі реалізовували губернатори, начальники областей та градоначальники, а контролюючі – засновані у 1890 році губернські тюремні інспекції.

Низовий рівень управлінської вертикалі складала чини тюремної адміністрації. Рівень загальноосвітньої та професійної підготовки тюремного персоналу традиційно визнавався недостатнім. Посади в тюремній адміністрації заміщалися переважно чинами повітової та міської поліції, які за характером колишньої роботи встигали ознайомитися із специфікою тюремної служби. Значна кількість цих посад заміщалися військовими чинами, які при переході до тюремного відомства зберігали офіцерські чини та рахувалися на дійсній військовій службі.

Хоча централізувати управління тюремною системою остаточно не вдалося, безсумнівним успіхом реформи стала нормативна урегульованість організаційно-штатних питань, визначеність теоретичних засад організації тюремної системи, розбудова підвалин відомчої системи професійної підготовки.

У *другому підрозділі* здійснюється формально-правовий аналіз російського пенітенціарного законодавства (законів, указів, циркулярних розпоряджень ГТУ) у пореформений період. Особлива увага приділяється нормативно-правовому регулюванню режиму виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі, а саме: устрою місць позбавлення волі, охороні та нагляду, забезпеченню тюремної дисципліни, організації арештантських робіт, виховно-просвітницькому та релігійному впливу на в'язнів, комунально-побутовому та медико-санітарному забезпеченню, тюремному побуту, правах та обов'язках арештантів і чинів тюремної адміністрації тощо.

Однією з ключових проблем реалізації реформи була необхідність нормативного визначення статусу суб'єктів виконання покарання – тюремної адміністрації та тюремної сторожі. Вперше були чітко визначені функціональні обов'язки персоналу, вирішені організаційно-штатні питання, встановлена максимальна норма співвідношення арештантів і наглядачів, передбачено соціальний захист службовців тюремного відомства (пенсійне забезпечення, доплата за вислугу років, постачання за державний кошт обмундируванням), здійснювався інтенсивний пошук ефективних форм організації служби чинів тюремної адміністрації та сторожі і контролю за їх діяльністю.

З виданням “Статуту про осіб, які утримуються під вартою” у редакції 1895 року певною мірою вдалося урегулювати режим утримання арештантів, а саме: порядок прийому в'язнів до тюремних установ, умови накладання кайданів, засоби дисциплінарного впливу, умови залучення арештантів до праці, харчування, медичне обслуговування. У Зводі було зазначено, що підставою для завершення відбування покарання у вигляді позбавлення волі визнавалися закінчення терміну покарання,

нездатність до виконання робіт за станом здоров'я, вирок суду, що визначав тяжче покарання за скоєння нового злочину, та дострокове звільнення.

У разі необхідності звільнений з тюремної установи арештант міг звернутися за сприянням до будинків працелюбства та робітних домів, що створювалися під патронатом імператриці Олександри Федорівни з метою допомоги колишнім в'язням у працевлаштуванні та соціальній реабілітації.

У пореформений період до пенітенціарної системи проникли ідеї морального перевиховання арештантів. Безсумнівно, позитивними правовими явищами стало виникнення інституту кримінально-дострокового звільнення (1909 р.), ухвалення рішення щодо зарахування часу, проведеного заарештованою особою у попередньому ув'язненні, до загального строку позбавлення волі (1910 р.), надання засудженим права реабілітації (1913 р.). На стадії призначення покарання вирішальним фактором стало доказування складу злочину, визначення рівня його тяжкості та знаходження у драбині покарань відповідного покарання. Загальна еволюція домінуючого типу покарання йшла у напрямку від безумовно-визначеної до відносно-визначеної, що передбачало надання суддям права варіювати міру покарання у залежності від тяжкості злочину.

У *третьому підрозділі* аналізується сутність Загальної тюремної інструкції 1915 року, до прийняття якої в Росії не існувало єдиного нормативного акту, який би регулював умови відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Частково цю функцію виконував "Статут про осіб, які утримуються під вартою" у різних редакціях, циркулярні розпорядження ГТУ, губернські та місцеві інструкції, інші види нормативних актів. Відсутність уніфікованих режимних вимог щодо виконання і відбування покарання зумовлювала виникнення труднощів у роботі тюремного персоналу, ускладнювала нагляд за діяльністю пенітенціарних установ з боку прокуратури.

Загальна тюремна інструкція – перший в історії російського тюремознавства нормативний акт, що визначав єдині засади управління тюремними установами та організації тюремного режиму. До сфери регулювання інструкції було віднесено каторжні тюрми, виправні арештантські відділення, інші категорії пенітенціарних установ. Тюремна адміністрація та сторожа орієнтувалися на вжиття необхідних заходів з метою недопущення втеч та задля підтримання порядку та дисципліни. У разі відкритої непокори або масових заворушень з метою поновлення порядку адміністрації було надано право застосування примусу, у крайньому випадку зброї, та залучення до акцій поновлення режиму конвойної сторожі та інших військових підрозділів.

Інструкція стверджувала єдиноначальство і передбачала персоналізацію відповідальності за стан функціонування тюрми. Основною відповідальною посадовою особою в пенітенціарній установі визначався начальник тюрми, який мав здійснювати організацію караульної служби, прийом арештантів, розподіл їх по камерах і своєчасне звільнення, підтримання належного санітарно-гігієнічного стану контингенту та споруд, матеріальне постачання тощо.

У четвертому розділі *“Правозастосовчий аспект тюремної реформи (на прикладі пенітенціарних установ українських губерній Російської імперії)”* присвячений аналізу проблем практичної реалізації тюремної реформи на прикладі розташованих в українських губерніях місць позбавлення волі. Зазначено, що ініційовані Головним тюремним управлінням перетворення в тюремній галузі безпосереднім чином торкалися кримінально-виправних установ на терені України, що були складовою частиною загальноросійської тюремної системи.

В першому підрозділі аналізуються проблеми практичної реалізації реформи в тюремних установах українських губерній. Вперше цілеспрямованому інспектуванню місця позбавлення волі на території України були піддані в середині 60-х років XIX ст. Отримані дані були скрупульозно проаналізовані і оприлюднені в брошурі *“Про справжній стан тюремного питання”*, що вийшла друком у 1867 році. Приведені у цьому виданні відомості дають підстави стверджувати про відсутність якоїсь відчутної специфіки діяльності тюремних установ українських губерній на початковому етапі буржуазних перетворень, оскільки вони перебували у спільному з іншими подібними установами країни правовому полі та потерпали від типових для місць позбавлення волі імперії труднощів.

Традиційною проблемою тюремних установ в українських губерніях була їх переповненість. Частково вирішити цю проблему був покликаний указ імператора Олександра II від 31 липня 1861 р. щодо заснування 7 центральних тюрем у Харківській, Херсонській та Подільській губерніях. Під тюрми приписувалося пристосовувати будівлі колишніх військових шпиталів. Основоположними принципами функціонування новостворених тюрем були визначені попереднє одиночне утримання в'язнів з наступним переводом до загального утримання, залучення на постійних засадах до виконання суспільно корисних робіт з обов'язковою виплатою грошової винагороди, навчання грамоті та правилам віри.

У 1882 році на території України функціонувало 104 тюремних фортеці, розташовані в губернських та повітових центрах і градоначальствах. Так, у Київській губернії функціонувало 12 тюрем, Подільській - 12, Чернігівській – 15, Волинській – 13, Харківській – 10. Найкрупнішими були тюремні фортеці в Києві (525 місць), Одесі (488), Єлисаветграді (318), Кам'янці (260), Харкові (230). Переважна більшість тюремних установ були розташовані в непристосованих для таких потреб будівлях.

В пенітенціарних закладах утримувалися особи, засуджені до тюремного ув'язнення за скоєння таких видів злочинів: проти віри, проти порядку управління, проти державної та громадської служби, проти постанов про повинності, проти майна та прибутків казни, проти громадського благоустрою та благочиння, проти законів про стани, проти життя, здоров'я, свободи і гідності приватних осіб, проти сімейних прав і проти власності приватних осіб. Серед тюремного контингенту пере-

важали арештанти, засуджені за скоєння злочинів проти власності приватних осіб, за нанесення ран і каліцтв, смертовбивства, крадіжки та грабежі.

Специфікою України була відсутність каторжних тюрем. Останні два каторжні центри (Новобілгородський та Новоборисоглебський), що були розташовані поблизу Харкова, були закриті у 80-і роки за ініціативою тодішнього губернатора М.Т.Лоріс-Мелікова.

Окрім осіб, які перебували під слідством та відбували покарання, пенітенціарні установи українських губерній використовувалися для пересилки засуджених до заслання і членів їх родин, які слідували за ними добровільно. Для таких потреб використовувалися етапи, напіветапи, караульні будинки. Характерно, що витрати на їх утримання, як і на “перепровадження арештантів”, несли місцеві сільські громади. Спеціальна пересильна тюрма існувала в Харкові.

В містах України існували також виправні арештантські відділення. Знаменно, що напередодні першої російської революції 1905-1907 рр. та в постреволуційні часи арештантські відділення в українських губерніях спостерігалось перманентне переповнення. У цей період повсюди суттєво зросла кількість втеч, що супроводжувалися насильницькими діями проти сторожі та караулу, вибухами, підкопами та проломами стін.

В *другому підрозділі* на прикладі Харківського виправного притулку розглядається діяльність виховно-виправних установ для неповнолітніх злочинців. У всіх українських губерніях функціонували виправні установи для малолітніх злочинців - притулки і колонії. Вони суттєво відрізнялися за функціональним призначенням. Більшість з виправних закладів були змішаними, тобто призначалися для утримання дітей різних категорій: бродяг, сиріт, жебраків, правопорушників. Державні притулки і колонії, як правило, мали статус виправних закладів для неповнолітніх злочинців. Загальне спрямування подібних виправних установ вбачалося ініціаторами реформи у покращання долі неповнолітніх осіб обох статей, які здійснили протиправні діяння, а також безпритульних сиріт і жебраків, перевихованні порочних дітей

На території України під час реалізації тюремної реформи здійснювалася робота з метою полегшення соціальної адаптації колишніх арештантів. Одним з найефективніших засобів поступенціального впливу на звільнених з місць позбавлення волі осіб з девіантною поведінкою було визнано патронат. Товариства патронату створювалися на губернському та повітовому рівнях.

У висновках узагальнюються результати дисертаційної роботи, формулюються її основні положення, визначаються напрямки подальших наукових досліджень з метою поглиблення історико-правових знань щодо особливостей реалізації тюремної реформи в другій половині XIX – початку XX ст. в українських землях Російської імперії.

Зважаючи на історичний досвід організаційно-правового забезпечення виконання кримінальних покарань та виходячи з необхідності оптимізації функціонування кримінально-виконавчої системи України за сучасних умов, пропонується:

1. Розробити національну пенітенціарну доктрину з метою координації діяльності суб'єктів, відповідальних за реалізацію державної пенітенціарної політики, задля створення умов уніфікованого застосування закону, дотримання принципів рівноправності, індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності і покарання.

2. Визначаючи ефективність діяльності місць позбавлення волі, основоположним критерієм вважати рівень забезпечення ізоляції засуджених, дотримання порядку та умов відбування покарання, виховання у засуджених законослухняності та почуття відповідальності.

3. Розробити концепцію соціального захисту та соціальної реабілітації персоналу виконавчої системи та вжити відповідних практичних заходів.

4. Створити при місцевих державних адміністраціях спеціалізовані центри соціальної адаптації (ресоціалізації) звільнених з місць позбавлення волі осіб, які втратили соціально корисні зв'язки.

5. Для налагодження постпенітенціарної опіки над колишніми засудженими використовувати можливості органів місцевого самоврядування та заохочувати участь в цьому громадських об'єднань, релігійних організацій та окремих громадян.

6. Законодавчо передбачити можливість широкого залучення громадськості для здійснення виховно-виправного впливу на в'язнів і налагодження контролю з боку громадянського суспільства за діяльністю уповноважених здійснювати державну пенітенціарну політику органів та установ.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО В ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Неалов О.П. Організаційно-правове забезпечення здійснення пенітенціарної політики Російського самодержавства (XVIII – перша половина XIX ст.) // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 15. – С. 132-137.

2. Неалов О.П. Патронат як форма участі громадськості у реалізації тюремної політики в Росії (XIX – початок XX ст.) // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 16. – С. 244-250.

3. Неалов О.П. Виправні заклади для неповнолітніх злочинців як важливий інструмент здійснення тюремної реформи другої половини XIX – початку XX ст. (на матеріалах Харківського виправного притулку) // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 29-37.

4. Неалов О.П. Етимологічно-правова характеристика поняття “патронат” у російській пенітенціарній науці XIX - початку XX ст. // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2001. №4. – С. 151-156.

АНОТАЦІЇ

Неалов О.П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній). – *Рукопис*.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – Національний університет внутрішніх справ, Харків, 2003.

Дисертація присвячена аналізу організаційно-правових засад реалізації тюремної реформи, здійсненої у контексті буржуазних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. У ній виявлено причини та передумови тюремної реформи, простежено процес визначення концептуальних основ реорганізації російської системи виконання покарань. Аналізується організаційна побудова пенітенціарної системи, функції та повноваження її окремих елементів, їх взаємодія. Досліджується еволюція російського пенітенціарного законодавства у пореформений період. Особлива увага приділяється визначенню сутності режиму виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі. Простежено формування традицій патронатної діяльності з метою полегшення соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

На документальних матеріалах тюремних установ, що були розташовані на території українських губерній Російської імперії, виявлено типові проблеми правозастосовчої практики.

Ключові слова: тюремне законодавство, тюрма, арештанти, тюремний режим, тюрмознавство, пенітенціарна система, Головне тюремне управління, злочин, покарання.

Неалов А.П. Организационно-правовое обеспечение реализации тюремной реформы в Российской империи во второй половине XIX – в начале XX вв. (на материалах украинских губерний). – *Рукопись*.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный университет внутренних дел, 2003.

Диссертация посвящена комплексному изучению организационных и правовых основ функционирования российской тюремной системы в период реализации радикальных буржуазных преобразований второй половины XIX – начала XX вв., особенностей нормативно-правового регулирования исполнения и отбывания наказания в виде лишения свободы в пенитенциарных учреждениях гражданского ведомства, проблем и социальных последствий правоприменительной тюремной практики. Анализируется организационное построение пенитенциарной системы, функции и полномочия отдельных ее элементов, специфика их взаимодействия. Рассматривается эволюция российского тюремного законодательства в пореформенный период, определяется сущность режима исполнения и отбывания наказания в виде лишения свободы. Прослеживается фор-

мирования традиций патронатной деятельности с целью облегчения социальной адаптации лиц, освобожденных с мест лишения свободы.

В работе указывается, что необходимость четкого организационно-правового регулирования деятельности мест лишения свободы была объективно обусловлена глубинными структурными социальными изменениями, а именно: ликвидацией патримониальной власти помещиков над крепостными крестьянами, которые получили юридический статус свободы, отменой телесных наказаний и реорганизацией системы судопроизводства.

Ключевой проблемой тюремной реформы было отсутствие унифицированной нормативной базы и организационно-управленческого единства пенитенциарной системы. Кроме мест лишения свободы гражданского ведомства, которые составляли ядро тюремной системы и подчинялись Министерству внутренних дел, существовал ряд изъятых из системы общего управления тюремных учреждений жандармского, военного и морского ведомств, монастырские тюрьмы.

Практической реализации тюремной реформы предшествовала основательная аналитическая работа по обобщению ведомостей о состоянии и проблемах функционирования мест лишения свободы, проведенная специальными комиссиями. Решающее значение на выработку концептуальных основ реформирования уголовно-исполнительной отрасли имела комиссия под началом статс-секретаря К.К. Грота, в состав которой были включены исключительно члены Государственного Совета.

Доказано, что инициированная сверху тюремная реформа началась после создания Главного тюремного управления, которое реализовывало функции центральной контролирующей и распорядительной инстанции и способствовало централизации и унификации управления тюремными учреждениями. Впервые была осуществлена попытка создания стройной управленческой вертикали, где ГТУ занимало верхнюю ступеньку иерархической лестницы, среднее звено олицетворяли губернаторы, губернские тюремные инспекторы и тюремные комитеты Общества патроната о тюрьмах, а нижний уровень составлял многочисленный тюремный персонал.

Отмечается, что особенностью тюремной реформы в Российской империи было отсутствие комплексного подхода. Преобразования осуществлялись поэтапно, путем расщепления проблемы на отдельные задачи, которые решались по мере появления неотложной необходимости.

Особое внимание уделялось проблеме нормативно-правового регулирования режима исполнения и отбывания наказания в виде лишения свободы, а именно: устройства мест лишения свободы, охраны, обеспечения тюремной дисциплины, организации арестантских работ, возможностей воспитательно-просветительского и религиозного воздействия на заключенных, коммунально-бытового и медико-санитарного обеспечения, тюремного быта, прав и обязанностей арестантов и чинов тюремной администрации. Установлено, что режим в местах лишения свободы рассмат-

ривался в широком смысле и предусматривал вся систему средств влияния на заключенных (дифференциация тюремного контингента, распорядок дня, организация работ).

На основе анализа документальных источников о функционировании тюремных учреждений на территории украинских губерний Российской империи исследованы типичные проблемы правоприменительной практики. Доказано, что режим исполнения наказания в общеуголовных местах лишения свободы гражданского ведомства в последней трети XIX в. потерял репрессивный характер и приобрел исправительно-воспитательную направленность.

Определено, что тюремная реформа имела непоследовательный, половинчатый характер, поскольку ее практическая реализация совпала с началом реакционных контрреформ. Ее незавершенность объясняется также отсутствием необходимого бюджетного финансирования, неразвитостью материальной базы и бюрократизмом государственного механизма.

Ключевые слова: тюремное законодательство, тюрьма, арестанты, тюремный режим, тюремное движение, пенитенциарная система, Главное тюремное управление, преступление, наказание.

Nealov O.P. Organizational and Legal Guarantee of Prison's Reform Realization in Russian Empire in the Second Half of XIX-th Century – Beginning of the XX-th Century. – Manuscript.

Thesis for a candidate's degree by specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal studies. – National University of Internal Affairs. Kharkiv, 2003.

This thesis is devoted to the analysis of organizational and legal grounds of prison's reform realization, made in the context of bourgeois changes in the second half of the XIX-th century – beginning of the XX-th century. Causes and preconditions of prison's reform are revealed in this work. The process of conceptual grounds' definition of Russian punishment execution system reorganization is followed. Organizational construction of penitentiary system, functions and powers of its individual elements, their cooperation are analyzed. Evolution of Russian penitentiary legislation in the period after the reform is researched. The main attention is paid to the essence of punishment execution and serving, in the way of imprisonment, regime's definition. Patronage activity customs' formation with the aim of individuals, set free from prisons, social adaptation is followed.

Typical problems of legal practice on documentary materials of prison institutions, which were situated on the territory of Ukrainian provinces of Russian Empire, are revealed.

Key words: prison's legislation, prison, prisoners, prison's regime, penitentiary system, the Main Prison's Department, crime, punishment.